

SAMLAREN

T I D S K R I F T

F Ö R

S V E N S K L I T T E R A T U R H I S T O R I S K
F O R S K N I N G

NY FÖLJD. ÅRGÅNG 26

1945

U P P S A L A 1 9 4 5

S V E N S K A L I T T E R A T U R S Ä L L S K A P E T

UPPSALA 1946
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI AB
45442

Rondeletius och hans Judas-drama.

Några bidrag.

Av *Sven Lönnqvist*.

Skådespelet *Judas Redivivus*, författat av skolmästaren Jacob Rondeletius och uppfört i Tälje på mikaelsdagen den 29 september 1614, har en i många avseenden förbryllande karaktär. Forskningen har också haft skiftande meningar om dess tillkomst. Det bygger på den medeltida legenden om ärkeförrädaren Judas' ungdom och har försetts med åtskilliga tillskott ur samtida svensk dramatik samt från de romerska komediförfattarna Terentius och Plautus. Så långt kan saken anses vara klar, men på flera punkter saknas ännu en tillfredsställande lösning. G. Ljunggren, vilken är den förste som mera ingående behandlat stycket, anser¹, att författarens hemstad givit impulsen till ett stort antal av skådespelets scener, medan August Peterson² vill kraftigt reducera detta inflytande och i stället betonar de litterära inflytelserna, som han inte begränsar till större drag utan anser gå ända in i detalj. Vidare har Henrik Schück³ med utgångspunkt från styckets katolska inslag — som stå utanför det medeltida legendstoffet — betvivlat, att protestanten Rondeletius själv författat dramat, och menar, att han endast bearbetat ett medeltida original. Härom har dock Peterson en annan åsikt. De katolska inslagen behöva icke vara bevis på ett ursprungligen medeltida stycke.⁴

När det gäller att söka uppnå större klarhet i dessa tvistefrågor, är det av betydelse dels att undersöka författarens biografi och utröna de underrättelser man kan erhålla om tidpunkten och förutsättningarna för författarskapet, dels att granska de historiska och topografiska förhållandena i det dåtida Tälje och jämföra dem med de scener och seder, som förekomma i skådespelet. Det sätt, på vilket Rondeletius handskats med sina förebilder från olika håll, kan likaså ge upplysning om, huruvida man bör betrakta skolmästaren som en självständig författare eller ej.

Uppgifterna om författaren till skådespelet *Judas Redivivus* äro inte många. Blott föga förmår hans eget verk skänka oss i detta avseende. I själva titeln meddelas, att dramat är »stelt och författat aff Jacobo Rondeletio Gudz ordz owärdige tjänare, och i Telge på thenna tijdhen

¹ *Svenska dramat int. sl. av 17:e årh.*, s. 240 ff.

² *Studier i svenska skoldramat*. Gbg 1929.

³ *Sv. litt. hist.* Bd 1. Sthlm 1890, s. 604 f. Schück-Warburg: *Ill. sv. litt. hist.* 3:e uppl., 2, s. 85.

⁴ *A. a.*, s. 219 ff.

Ludimoderatore.»¹ Företalet är daterat den 16 sept. 1614. Rondeletius var således skolmästare i Tälje detta år. Det är alla biografiska data dramat självt har att meddela.

Nils Holm anför några biografiska uppgifter i sin uppsats »Den gamla täljeskolan».² De där meddelade viktigare data äro: »Född i Runneby i Eker, stamfader för den gamla prästsläkten R. Var ludi moderator i Tälje omkr. 1614. — Kyrkoherde i Knista och Hidinge 1619. Prost. Död vid hög ålder 1662.» Peterson sammanställer dessa uppgifter med andra fakta.³ Han utgår från ett brev till K. Majt av år 1645, där Rondeletius klagar över sjukdom och krankheter, som tynga hans ålderdom. Peterson gissar, att Rondeletius vid detta tillfälle varit omkring 60 år, och kommer på så sätt fram till följande: »födelseår 1585, författade Judas Redivivus före 29 års ålder, blev kyrkoherde vid 34 och dog vid 77 års ålder.» Dessa antaganden kunna givetvis inte göra anspråk på den ringaste exakthet, men de torde ge en ungefärlig antydning om tiden för dramatikers levnad.

Genom dessa uppgifter kunna vi dock inte komma fram till några slutledningar beträffande Rondeletius' studier hemma och i utlandet, inte heller om hur länge han varit skolmästare i Tälje. Givetvis har han bedrivit universitetsstudier, och det förefaller ju sannolikt, att detta skett i Uppsala. Emellertid har ingen av dem som studerat hans biografi sökt (eller i varje fall inte funnit) hans namn i universitetets matrikel. Detta kan bero på, att han där endast förekommer under namnet »Jacobus Petri Nerecius».⁴ Här uppgivet inskrivningsdatum är den 19 juni 1610. Att det verkligen gäller rätt person, visa Södermanland-Närkes nations handlingar, där han finnes uppförd under sitt fullständiga namn.⁵ Förmodligen har han börjat sina studier just vid denna tid; möjligen kan han på grund av privata studier ha väntat någon tid med inskrivningen, men det är således fullt klart, att han år 1610 befunnit sig i Uppsala som student.

Vid denna tid var det vanligt, att de blivande prästerna och lärarna studerade något år i utlandet. I *Nova ordinantia* av år 1575 uttalas⁶ en önskan om »rekommendationsbrev från Uppsala universitets rektor, hos vilken den från utländska akademier hemkomne rektorsaspiranten ägde att inställa sig för att undergå prov.» Det finns således all anledning att anta, att Rondeletius vistats åtminstone ett år i utlandet, enkannerligen Tyskland. Att han därefter tämligen direkt undergått det stadgade provet och erhållit sitt rektorat, förefaller ju sannolikt av bestämmelserna att döma. Rondeletius, som började i Uppsala 1610, torde ha stannat kvar där åtminstone ett eller ett par år. Räknar man med en ungefär lika lång vistelse vid de utländska universiteten, skulle Rondeletius alltså inte

¹ Jac. Rondeletius: *Judas Redivivus*. Sthlm 1871.

² Sthlm 1913. Sammanfattning s. 49. Uppgifterna äro hämtade från K. A. Hagström (*Strengnäs stifts herdaminne*, Bd 4), vilkens uppgifter Holm dock på många punkter finner otillförlitliga.

³ *A. a.*, s. 186.

⁴ *Uppsala universitets matrikel* — — — utg. av A. Andersson, A. B. Carlsson o. J. Sandström, Bd 1. Upps. 1910-11, s. 16.

⁵ *Södermanland-Närkes nation, Biogr. o. geneal. ant.*, utg. av J. Lagerholm. Sthlm 1933, s. 20.

⁶ Enl. B. R. Hall: *Om Sveriges första lärovstadga*. Lund 1921, s. 135, not 192.

kunna ha tillträtt sin tjänst vid skolan i Tälje förrän omkring 1613, således endast ett år före dramats uppförande.

Den äldsta uppgiften om en skola i staden Tälje finnes i en odaterad besvärsskrivelse¹, som härrör från Karl IX:s hertigtid och således måste vara avfattad före 1604, då Karl definitivt antog konungatiteln. Men år 1610 har en ny skola grundats. I ett brev av den 13 november 1610², skriver konungen bl. a.: »Wij Carl giöre weterlighet, att effter wij nådigest hafwe förordnad at uthi wår Stadh Tällie skall här effter holles en barna Schola, så hafwa wij nådigast effterlathet, såsom wij och nu medh dette wårt öpne breek nådigest wne och effterlathe at Scholmesteren till sitt Underhold skall af Tollen här ij Tällie, åhrligen bekomma pening^r Fijurtijv Daler.» Det framgår ju tydligt, att skolan är alldeles nyinrättad. Karl torde ha fått impulsen härtill vid ett besök i staden den 7 februari 1609.

Holm, som på lösa grunder antar, att skolan grundats just 1610, menar också, att den förste skolmästaren »med till visshet gränsande sannolikhet» var Rondeletius.³ Datum för dennes inskrivning vid universitetet gör dock ett sådant antagande orimligt. Och med ledning av ett prästerskapsbesvär från den 14 november 1612 kunna vi även konstatera, att så icke har varit fallet. Där heter det således bl. a.:⁴ »Till thet fierde ther then högborne F^{te} och H^{re} Her Carll Philip sigh till Wijborgh Warder begifvandes, ther till Gudh then aldrahögste sin Gudomeliga Wälsignelse mildeligen förläne / om H: F: N^{de} mz een lärd och skickelig Predicant moste försorgd warda, der till een tienlig Person nu är här för handen, Johannes Vatrangius benemd, hwilken i trij år hafuer waritt scholeungdomsens föreståndare i Tälghie.»

J. Nordlander har i sin uppsats »Ytterligare om Södertälje skola»⁵ citerat denna skrivelse, ehuru med fel uppgift om året, men Peterson, som läst Nordlander, anser icke förty, att Rondeletius »säkerligen varit med från början».⁶ Det finns dock ingen anledning att betvivla uppgiftens riktighet. Vatrangius har av allt att döma fått den föreslagna platsen. På Vatrangius-epitafiet i Södertälje kyrka⁷ kan man läsa, att Vatrangius verkligen varit hovpredikant hos hertig Karl Filip. Utnämningen bör ha skett i början av år 1613. Vatrangius' efterträdare som skolmästare måste givetvis ha varit Rondeletius, som enligt egna uppgifter i företalet intill den 29 september 1614 hunnit med sina djäknar inlära och uppföra två komedier av Terentius samt sitt eget skådespel. Den väsentligaste delen av själva författarskapet bör likaså ha inträffat efter ankomsten till Tälje. Det är orimligt att anta någon skolmästare mellan dessa båda. Tidpunkten 1613 stämmer utmärkt med den tid, som bör ha åtgått för studier i Uppsala och utanför landets gränser.

Rondeletius har således varit rektor i Tälje högst ett och ett halvt års tid före dramats uppförande, en omständighet, som knappast är äg-

¹ Riksark. (RA), Städernas besvär, Södertälje.

² RA, Riksregistraturet (RR), 1610.

³ *A. a.*, s. 8 f.

⁴ RA, Prästerskapets besvär, Strängnäs stift.

⁵ *Ped. tidskr.* 1914, s. 250.

⁶ *A. a.*, s. 186.

⁷ Inskriften tryckt hos Hagström, *a. a.*, 3, s. 379.

nad att stärka tron på det lokala underlagets betydelse. Att under loppet av denna tid inöva och låta uppföra två latinska komedier och ett svenskt drama — även med nutidens hjälpmedel vore detta en krävande uppgift! Till förfärdigandet av de s. k. djäknetrycken har givetvis också mycken tid och kraft måst anslås. Men Rondeletius ägde den dåtida skolans möjligheter att helt lämpa studierna efter sina egna syften; i undervisningen fick dramatiken inta högsätet, utan att fördenskull gällande skolordningar behövde åsidosättas. Denna omedelbart igångsatta verksamhet måste dock härröra från ett intresse, som bibringats honom under studieåren.

Var kunna vi då placera den faktor, som åstadkommit skolmästarens intresse? Hemmiljön torde med säkerhet kunna avskrivras. Rondeletius var antagligen bondson. Återstår så tre perioder: skolan, universitetet i Uppsala samt de tyska universiteten. Skolan i Örebro, där närkingen Rondeletius troligen gått, var en högt ansedd skola, där en så betydande elev som Johannes Rudbeckius inte lång tid dessförinnan studerat, och här kan en god grund ha lagts till ett spirande teaterintresse. Men först i Uppsala torde han ha trätt i mera levande kontakt med dramatiken. Vid midsommartiden 1610, alltså bara några dagar efter att Rondeletius inskrivits i Uppsala, uppfördes där Terentius' *Andria* av Rudbeckius' privata kollegium.¹ Stycket följdes småningom av andra skådespel, både på latin och svenska, och under samma livaktiga tid konkurrerade Messenius' studenter framgångsrikt med Rudbeckius' kollegium. Teatern var en dominerande företeelse i studentlivet. Här har sannolikt Rondeletius' teaterintresse väckts på allvar. Kanske har han sedan ytterligare stimulerats av de kontinentala komedianternas uppföranden. Själv har Rondeletius dock inte deltagit i skådespelen i Uppsala. I Rudbeckius' *Acta* finns han inte upptagen som inskriven i kollegiet, och bland Messenius' skådespelare saknas han likaså.² Det förefaller dock, som om han stått närmare sin landsman Rudbeckius' krets, ty hans eget skådespel har tagit starka intryck av Terentius, som spelades flitigt av kollegiet, medan det är tämligen opåverkat av Messenius, som han dock givetvis också känt till. Möjligt är också, att han under denna tid fått del av Asterophorus' *Tisbe*, som 1609 uppfördes i Arboga.

Redan under vistelsen i Uppsala, där skådespelens betydelse för undervisningen kraftigt betonades, torde ambitionen att själv förfärda ett drama ha vaknat hos Rondeletius. Kanske har han också redan nu gjort upp själva planen till stycket. Eljest kan den korta tiden i Tälje knappast ha räckt till för författarskapet. Men har då skådespelet nödvändigt något som helst med staden Tälje att göra? Denna fråga sammanhänger med frågan om författarens självständighet.

Det katolska inslaget är på intet sätt dominerande, utan är koncentrerat till några scener i slutet av stycket, och kan vara av främmande ursprung, utan att därför skådespelet i övrigt behöver återgå till ett medeltida *dramatiskt* original. Men Rondeletius har anslutit sig ganska nära till legendens och de samtida folkböckernas versioner av berättelsen om Judas. Till detta stoff, som bildar styckets kärna, har han fogat diverse

¹ Joh. Rudbeckius: *Acta. Hoc est* — — — *In collegio privato* — —. Sthlm 1611-13.

² J. Messenius: *Samlade dramer*, utg. av Schüek. Ups. 1886.

inslag ur de romerska komedierna och ur samtidens stycken, framför allt *Tisbe*, samt själv broderat ut och arrangerat scenerna så att de kunnat tilltala den publik, till vilken hans drama speciellt vände sig, d. v. s. borgarna i Tälje. Det är i detta sista arrangemang, som vi skola spåra författaren Rondeletius.

Naturligtvis var Rondeletius knappast en originell författare i vår tids mening. Men vissa drag i skildring och komposition visa dock hän på en genomgående tanke och en iakttagelseförmåga och gestaltningskonst av i all sin primitivitet ingalunda föraktligt slag. Det har inte heller saknats erkännande åt hans insats, men Peterson, som dock beundrar hans konst att utarbeta de minsta detaljuppslag till hela scener, har genom sin kraftiga betoning av de litterära mönstren kommit den hedervärde Rondeletius att framstå mera som knåpig imitator än som självständig diktare.

Företalets ord, att författaren i framtiden ämnar »nogot merkeligare foretagha», visar, som Peterson har anmärkt¹, hans vilja att på sitt område uppnå större skicklighet. Vi kunna härav förstå, att han velat utföra sitt arbete på ett sätt, som tillfredsställde honom själv. Han har inte varit likgiltig för resultatets värde. Denna ambition behöver inte nödvändigt kallas konstnärlig, men den syftar dock högre än den blotta avsikten att presentera borgarna ett spektakel, även om publiksynpunkten har bidragit till den lokala färgtonen över stycket. Möjligen kan Rondeletius ha räknat med dramat som en merit på den prästerliga banan.

I dramats prolog och epilog framträder tydligt författarens angelägenhet att framhålla sin egen andel i handlingen, såväl den uppfostrande tendensen som även de tillskott han gjort till den ursprungliga handlingen. I prologen yttrar således djävulsgestalten Karick:

»Aff frwen han warder hällen i agha
Men landzherren thz fast annorledes lagar.
Att stiåla och bola haffwer han frijt,
Sådant är alt wpsåtet mitt,
Ther aff han sådan dristighet fåår
Att han sijn tjänare ihiäll slåår.»

Uppfostringskonflikten må delvis härröra från Terentius, den är i varje fall för Rondeletius hans egen och en huvudsak. Det i Judas' syndaregister tillagda mordet på tjänaren Dromo är han angelägen att framhålla i sin sammanfattning. Det avslutande partiet om klosterlivet redogör han likaså tämligen utförligt för; det är tydligt, att han även här vill för publiken betona, att detta är något nytt, som man inte förut gjort bekantskap med.

I epilogen uttalas förkastelsesdomen över alla dem som äro olydiga mot sina föräldrar, dem som inte vilja låta aga och lära sig, dem som inte vilja aga sina barn samt slutligen även dem som hata präster. Allt detta har ju klar syftning på dramats innehåll. Det är den vanartige Judas, den släpphänte Sardelius och den grymme Pilatus, som fördömas. Men här har Rondeletius samtidigt velat försvara sin egen ställning som skolmästare och präst, och det är denna hans position, som ligger bakom dramats högst personliga tendens.

Det är ingalunda något mekaniskt plagieringsarbete Rondeletius har

¹ A. a., s. 191.

utfört. Detta visar sig vid en jämförelse mellan Judas-historiens¹, främst folkbokens, och dramats behandling av stoffet. Utvikningarna äro legio och lånen från annat håll många. Men Rondeletius har även gjort sitt bästa att reda ut den ganska stora oklarheten i många delar av berättelsen. Dess episka karaktär har han givetvis ej kunnat förändra och torde väl inte heller ha gjort några allvarligare försök i denna riktning. Han har säkert inte fattat intrigens betydelse i de romerska komedierna. Och med tid och rum är han ytterst vårdslös, som Ljunggren med rätta här påpekat.² Men ändå finna vi en strävan att bringa reda i framställningen. Ruben, som i folkboken³ är fattig i historiens början men ändå efterlämnar en rik änka, har han redan i första akten gjort till rådsherre samt försett med en ägandes trädgård och många andra förträffliga ägodelar. Denna trädgård förekommer längre fram i berättelsen, när det blir tal om Judas' stöld; det får betraktas som ett skickligt drag (för sin tid) att här ha sammanbundit två uppgifter i en. Ett liknande grepp utför han i akt V, scen 2, när han låter Pilatus befalla Judas att hämta äpplen för att pröva den unge skålmens duglighet som tjänare. På detta sätt förenar han med ett orsakssammanhang två i Judas-historien blott efter varandra följande händelser. Vidare lägger han en bestämd mening under såväl befallningen om äppelstölden som framför allt giftermålet med Cyborea, nämligen Pilatus' personliga avsikter gentemot henne. Denna förklaring av Pilatus' handlingar har ingen som helst motsvarighet i Judas-historien och förefaller vara Rondeletius' eget påfund.

De oklara förhållandena i folkboken vid Judas' ankomst till Skarioth har han likaså klarat upp; han gör Sardelius till »landsherre» och låter honom bli kallad till kungs vid en för den falska nedkomsten passande tid. På liknande sätt har han motiverat Judas' flykt efter mordet på kungasonen. Mördaren röjer sig i en monolog för Hillatus (IV, 4), var-efter han måste fly.

Det är tydligt, att Rondeletius vinnlagt sig om att framställa stoffet så sammanhängande som möjligt. Därvid har han visat en viss kombinationsförmåga. De kronologiska motsättningarna har han däremot haft svårt med, kanske just därför att han velat sammangjuta stoffet till en helhet. Har han således rätt mycket misslyckats häri, har han i stället lyckats ganska väl med att ur Judas-historiens diffusa galleri framtrolla verkliga personer med mänskliga drag. Det är givetvis endast några av de huvudagerande, som han lyckats förläna mera utpräglad personlighet. Ruben är således mycket väl tecknad. Folkbokens torftiga och motsägande uppgifter har av Rondeletius sammanjämkats och kompletterats, och resultatet har blivit en ganska trovärdig gestalt, säkert med åtskilliga drag av den samtida Tälje-borgaren. Det är inte nog med att han bringat reda i Rubens ekonomiska förhållanden, han har också gjort den törstige rådsherrens karaktär överensstämmande i första och sista akten. Det vittnar om en genomgående tanke att inte i trädgårdsscenen hålla fast vid folkboks-Rubens oändliga saktmod utan göra honom mänskligt påstridig i linje med första aktens figur.

¹ Uttrycket infört av Peterson som gemensam benämning på legendens och folkbokens versioner.

² *A. a.*, s. 264.

³ *Danske Folkebøger fra 16. og 17. Aarh.*, Bd 1. Kbnhvn 1915, s. 110 ff.

Mordet i fruktträdgården och dess preludier (V, 3) skildras med omedelbar friskhet, och dess utformning vittnar om både gestaltnings- och kombinationsförmåga. I denna scen är Judas' elakhet utomordentligt levande återgiven, och hela scenens uppläggning har en dramatisk touche. Judas sitter uppe i trädet och rövar det på dess frukter. I sitt övermod sjunger han men röjer sig därmed för ägaren. Denna kombination är Rondeletius' egen. Bruket av inlagda visor har här onekligen utnyttjats originellt. Ruben kommer ut, och Judas hänar honom från trädet:

»Willen i ett paar äple haffwa,
Will iagh them edher wäll nidh tagha.»

Detta retsamma anbud avslås dock bryskt av fadern, som hotar med käppen. Först då hoppar Judas ned, och slagsmålet börjar. Scenen är äkta och livfull, och man tänker sig gärna, att den utförts verklighetstroget.

Judas får i början av denna scen ett drag av odygdspåse, som Rondeletius, sannolikt med sina egna djäknar som mönster, även har förlänat honom i tredje aktens scener vid hamnen och i mötet med Alexander (III, 3). Judas knytes därmed närmare till verkligheten och blir inte den genomonde djävulsättlingen från Judas-historien. Hans öde är visserligen förutbestämt, men det är hela tiden den usle Karick, som för honom på avvägar. Författaren har gjort ett försök att även av Judas göra en figur, som kunde kännas igen av åskådarna. Genom denna likhet träffade ju styckets moral ännu bättre.

Utgivarna av den danska folkboken ha konstaterat, att i denna version av Judas-historien ännu inte finns »Tilløb til psykologisk Motivering».¹ Rondeletius är emellertid inte alldeles renons på psykologisk blick. Han har till och med försökt psykologiskt motivera Judas' öde, trots den från början givna predestinationen. Det är Sardelius' släpphänta behandling av den förmente sonen, som kraftigt framhålls som orsak till dennes olyckliga öde. Detta kan naturligtvis inte förta känslan av Judas' medfödda förtappelse. Hans skurkaktighet är, som Ljunggren framhållit², fullt utbildad redan före mötet med Sardelius. Men Rondeletius har på ett överraskande naturligt sätt lyckats motivera de båda »föräldrarnas» olika inställning till barnets uppfostran, något som till skillnad från själva motsättningen inte kan återgå på Terentius' *Adelphoe*. Sardelius är svag för Judas' skurkaktighet därför att han inbillar sig, att Judas är hans egen son. Det är hans fadersstolthet, som tar sig så groteska uttryck, att han ivrigt understöder sonens tjuvnad och elakhet. Modern ser däremot med andra ögon på barnet. Det är inte hennes eget; främst därför, och inte av princip, behandlar hon det strängt. Man märker skillnaden i hennes uppträdande mot sin egen son, såsom i IV, 3, där Hillatus säger om Judas:

»Men nu skall han then vnge herren tjena,
Som iagh nu hörde frwen meena.»

Denna i all sin enkelhet skickliga motivering av makarnas inställning innebär naturligtvis inte, att Rondeletius tar avstånd från sin tendens. Han förklarar Sardelius' hållning, men han försvarar den inte.

¹ *A. a.*, s. LXIII.

² *A. a.*, s. 267.

Hur långt denna konflikt är lånad från Micios och Demeas i *Adelphoe*, kan givetvis inte sägas. Men den omsorg, varmed detta parti har utarbetats, tyder på att Rondeletius här velat ge sitt väsentliga budskap till sin publik. Man kan betrakta det som en rektors reklam för sin skola och dess hårda metoder, gentemot de enskilda informatorer, som också användes på sina håll. Sardelius hade ju anställt en student, »Medh hwilkom är slät intet bewänt». (III, 5.)

Skolmästaren låter faktiskt några av sitt dramas personer undergå en förändring i sitt uppträdande under dramats gång. Judas' omvändelse sker liksom Pilatus' utan alla nyanser, men i ett par av scenerna kunna vi hos Judas märka en olika inställning till medmänniskorna, beroende på hans egen tillfälliga ställning. I scenen med djäknens Alexander (III, 3) är han elak och dryg:

»Weest tijn boffel ey att mössan afftagga
När tu seer sådant folck framdragha.»

Då han efter mordet på sin fosterbroder flyr och kommer till stranden (V, 1), är han däremot mycket spak och glömmer tydligen sin elakhet för sin fruktan. Bönderna kalla honom »brackefnees», men Judas är inte alls hög eller från av sig utan lovar att hjälpa till med rodden. »Jagh haffwer wel lärdt then ringa at ähra», säger han.

Som vi se, har Rondeletius inte bara nöjt sig med att kalkera det bjudna stoffet, han har sökt att ge det en mera dramatisk utformning. Denna strävan har väl inte i någon högre grad varit medveten, och dess resultat äro tämligen valhända, men vi kunna dock här se spår av författarens eget, självständiga arbete.

De lokala inslagen i Rondeletius' drama äro jämte den kompositionella självsträvan de mera betydande bevisen för att han inte arbetat under slaviskt beroende av sina förebilder. Dessa inslag ha ingalunda blivit förbisedda i litteraturen om detta drama. Snarare har man överbetonat dem, såsom t. ex. Holm.¹ Mycket måttfull är däremot Ljunggren, liksom även Gerda Rydell.² Petersons framhållande av förebildernas makt och ställningstagande mot Tälje-miljöns roll kräver dock starkare skäl än de ha framlagt.

Ofta kan man inte konstatera, om en situation kan betraktas som direkt lokal eller blott som allmänt samtida och således lika gärna en bild ur samtidens litteratur som ur samtida verklighet. Men det finns även drag, som klart återgå på lokala förhållanden. Särskilt är det angeläget att betona några bilder, vilkas lokala ursprung Peterson har betvivlat och velat överflytta till den litterära världen.

Detta är således fallet med Rubens duktiga rus i första akten och hans hänvisning till det faktum, att borgmästaren i staden gör sammaledes. Peterson tror inte, att Ruben och borgmästaren kunna vara hämtade ur stadens liv; han vill i stället anse deras drickande som en efterbildning av ämbetsmännens libationer i första akten av *Tisbe*.³ Han tror nämligen

¹ A. a., s. 3 ff.

² *Judas Redivivus, ett djäknespel* —, *Vår bygd* 1937 (utg. av Ö. Sörml. kult.hist. för.), s. 6.

³ A. a., s. 198. *Asteropherus: En lustig comedia widh namn Tisbe*. Sthlm 1909.

inte, att Rondeletius vågat sjunga ut så mot överheten. Skolmästaren har i sin tillägnan ingalunda förbigått borgmästarna — det fattades bara det! Men denna officiella tillägnan hindrar väl inte, att han velat och vågat kritisera; detta har lämpat sig utmärkt i dramats officiellt oantastliga form.

Men ha vi inga bevis för att stadens styresmän hemfallit åt dryckenskap? Våga vi gissa, att de fallit för frestelsen vid det ansvarsfulla uppdraget att prissätta de starka drycker, som skulle försälas i staden? De båda borgmästarna hette enligt tillägnans uppgift Hans Bolt och Michel Matzon. Om Matzon finnas inga uppgifter i brev eller handlingar från denna tid; så mycket oftare förekommer i stället Bolt. Han synes ha varit en mycket driftig man. I de kungliga breven från 1600-talets första decennier är han flitigare omtalad och tillskriven än någon annan borgare i staden. Denne blivande borgmästare — ännu 1610 var han det inte — hade enligt ett brev, daterat den 30 maj 1604¹, *druckit* och råkat i gräl med Markus kopparslagare. 1610 är han åter invecklad i en grälhistoria.² Vi kunna således påvisa, att åtminstone den ene av borgmästarna varit av den typen, att Rondeletius' skildring kunnat passa in på honom.

Folktron som underlag för såväl det sköna paret Karick-Glorela som för Magila har framhållits klart av J. A. Lundell.³ Hans undersökning har klarlagt, att det inte enbart är litterära impulser, som befordrat dessa figurers tillkomst. Karick torde näppeligen kunna hänföras till den lokala verkligheten, men väl till den lokala fantasien. Hans trogna följeslagerska däremot har möjligen haft sin motsvarighet i levande livet. Någon trollpacka finns visserligen inte omnämnd från Tälje vid Rondeletius' tid, men detta kan bero på att stadens domböcker från dessa år inte finnas bevarade. De tidigaste domböcker, som ännu finnas i behåll, äro från 1638–39.⁴ I dessa omtalas en kvinna vid namn Christin, som åtalats för trolldom. En handelsman Bödker beskyllde henne för att genom trolldom ha förhäxat hans kor, så att de »mjölkade bara blod». I dylika händelser torde, *Tisbe* till trots, den närmaste förebilden till häxscenerna ligga. Vi få också veta, att denna Christin var i besittning av en underbar pung, och i denna hade hon en mängd småsaker, bl. a. rötter. Denna uppgift kastar ett visst ljus över Magilas ord i *Judas Redivivus* II, 1: »Hwite lööck skall iagh tagha i min pungh.» Trollkvinnor skulle tydligen vara försedda med en dylik pung, och sådana ting som lök och rötter tilltroddes en undergörande verkan.

Den s. k. herragästningen var en svår plåga på många håll i landet, och det är föga märkligt, att folkets klagan över denna börda ger genljud i tidens dramatik. Raffvals klagan i *Tisbe* V, 6 behöver inte ha tjänat som förebild för Rondeletius, som själv mötte denna företeelse dagligen och stundligen. Tälje har nämligen, enligt vad samtida handlingar visa, varit särskilt illa utsatt för dessa besvärligheter. Ett privilegium till skydd

¹ Cit. av H. Eidem i *Södertälje stads hist.* (ms. Drätselkam. Södert.), Bd 2, s. 164.

² RA, RR 1610, 6/1.

³ *Om de folkliga beståndsdelarna i det svenska skoldramat.* Upps. 1883 (*Sv. landsmålen*, Bih. I: 1).

⁴ *Södertälje stads äldsta kända domböcker för 1638 o. 1639*, utg. av G. O. Berg. Upps. 1911.

för täljeborna utfärdas år 1577, men detta synes inte ha hjälpt, då det 1592 utfärdas ett nytt privilegium om samma sak.¹ Men inte heller detta har räddat täljeborna undan skjutsfärdernas ok. 1611 besvärade sig riksdagen över de olaga skjutsningar man tvingades till i Tälje. Besvären upprepades 1612. Drottningen sände ett brev, som skulle göra slut på klagomålen. Men från 1613 ha vi ännu en besvärsskrift.² Det där nämnda antalet 500 skjutsfärder på en enda sommar visar, vilken omfattning systemet hade. Pålwels målande skildring i II, 7 tyder också på en alla lagar trotsande våldsamt:

»Huadh beskeedh the hade iagh mykit undrar,
Slogho passet i bordet och pockade fast.
Men iagh togh passet medh een hast,
Ty fick iagh aff enom try blå öghon.»

Ett av de bäst utformade partierna i Judas-dramat är det som berättar om handeln vid skeppen. Publiken får inte själv vara med om kommersen, men den återberättas livfullt av Judas och Sardelius. Dessa bilder äro direkt tagna ur Täljes liv, det kan inte råda något tvivel om den saken. Och vad mer är, de återspegla situationer, som publiken samma dag stycket uppfördes hade haft tillfälle att studera i deras allra livligaste former. Skolmästaren lät nämligen uppföra sitt drama på den stora högtidsdagen i köpstaden Tälje, mikaelsdagen, då den årliga marknaden tog sin början. Ofta gick det ganska livligt till på denna marknad, och långtifrån alltid förmådde man hålla sig inom lagens gränser. Från år 1637 omtalas således ett väldigt upplopp vid mickelsmässan i Södertälje.³ Stridigheter, sådana som den av Judas förorsakade mellan båtsmannen och pigan (III, 4) hörde liksom Judas' snatteri säkerligen till de vanligare händelserna.

Den last, som de gästande fartygen oftast medförde, var kläde av olika slag. En annan ofta förekommande vara var ölet. I åtskilliga kungliga brev tillhålles fogden i Tälje att uppköpa så mycket som möjligt av det kläde eller öl, som nyligen inkommit till staden.⁴ Dessa uppgifter stämma som man kunde vänta väl med skildringen av skeppshandeln i Judas-dramat. Man köper »sameet», »silffsnöre», »fiederbusk» och »lärofft», men intresserar sig också för »gått öl». (III, 3, 4.) Just de av Rondeletius nämnda varorna ha också förekommit i handeln Judas-dramats år, enligt »Ordnung, ther efter the Fremmande theras Wahrur vtsälia skole i thenna Sommar, Åhr M.DC.XIII». ⁵

Törsten var stor hos Tälje-borgarna på Rondeletius' tid. Även klädlyxen låg i tiden, särskilt hos de förnäma. »Vid början av 1600-talet», skriver G. Brandell⁶, »synes yppighet i klädsel ha vunnit stor utbredning, och man möter ofta i skrifter från denna tid klagomål över den alltmer tilltagande flården. I skolordningen säges den ha vunnit alltför stort insteg även bland skolungdomen.» Det är uppenbarligen denna yppighet, som Rondeletius opponerar mot, då han låter sitt språkrör Sostrata

¹ *Priv., resol. o. förordn. f. Sveriges städer*, 3. Sthlm 1939.

² *Eidem, a. a.*, 2, ss. 203-4, 209.

³ RA, RR 1637, nov.

⁴ RA, RR 1602-13.

⁵ A. A. Stiernman: *Samlingar utaf Kongl. Bref, Stadg. o. Förordn. etc.* ——. Sthlm 1747.

⁶ *Svenska underv. o. uppf. hist.* Lund 1931.

iföra Judas en anspråkslös klädnad, medan däremot de båda lättsinniga herrarna gå på jakt bland skeppen efter dyrbarheter att pynta sig med. De få orden om vackra kläder i *Adelphoe* (v. 63)¹ förlora mot bakgrund härav det mesta av sin betydelse i detta sammanhang.

Dramat ger inte många uppgifter om den skola, där författaren haft sin verksamhet. Men sammanställer man Alexander-scenen (III, 3) med dramats allmänna didaktiska tendens, kan man inte komma ifrån, att skådespelets egentliga ärende ligger på det pedagogiska planet och att det därmed också ger en ganska omfattande inblick i 1600-talsskolans värld, fastän på ett mindre direkt sätt.

Vid utformandet av dramat har Täljes topografi på olika sätt spelat in. Staden kan ha fått bli bakgrunden till många av de scener, som författaren låter utspela sig, vare sig han har tänkt sig händelserna grupperade kring den plats, där stycket i verkligheten uppfördes, eller en viss del av staden har varit den i fantasien upplevda skådeplatsen för någon av händelserna. Peterson har, när det gäller sådana topografiska uppgifter i dramat, endast antytt, att ett lokalt underlag är tänkbart.² Någon visshet i dessa stycken torde väl knappast heller stå att vinna. En och annan anmärkning kan emellertid vara av intresse.

Naturligast vore, om dramat uppförts på torget framför skolan. Denna plats var visserligen trång, men utan tvekan mest lämpad för en dylik festföreställning. Där låg inte bara skolan, där låg också kyrkan och kungsgården. Varken vid Sardelius' återkomst eller vid hans och Judas' kommers är det nödvändigt, att åskådarna själva se skeppen och vattnet. Det enda som tycks tyda i denna riktning är Sardelius' ord (III, 3): »Ty will iagh här i skepet gåå.» Återstår så II, 4, där Sostrata finner Judas i skrinet, samt bondescenerna i femte aktens början. Dessa scener synas ju kräva, att spelet uppförts vid stranden.³ Särskilt är detta fallet i femte akten, där en båt är med och samtal föres mellan personer i båten och på land.

Naturtroheten i uppförandet är således avgörande härvidlag. Om Rondeletius låtit uppföra stycket på en upphöjd plats på Skoltorget, så mista de topografiska antydningarna sin mening för själva scenen, och de kunna återgå på vilka erfarenheter som helst hos författaren. Med hänsyn till Rondeletius' korta vistelse i staden kan dess betydelse som erfarenhetssfär ej ha varit så dominerande, att man självklart bör hänvisa allt till Tälje, även om man beaktar publiksynpunkten.

En viss anslutning till verkligheten i spelet är givetvis tänkbar. Så anför Ljunggren, att i Metz 1437 »den som spelte Judas, höll på att uppgifva andan under hängningen»⁴, en uppgift av visst intresse, då samma scen skulle utspelas också här. Men en noggrann skildring av detaljerna svarar ganska illa mot själva scenernas stereotypa form. Varken den antika eller medeltida scenuppfattningen, såsom de här te sig, torde ha tillåtit en sådan anslutning till verkligheten, som den naturtroga strandskildringen krävde. Redan det förhållandet, att de tacksamma handelsscenerna endast relateras, synes mig visa, att man haft vissa svårigheter att på scenen ge illusion av ett skepp.

¹ Terentius: *Comoediæ*. Rec. — — R. Kauer, W. M. Lindsay. Oxonii 1926.

² *A. a.*, s. 229 f.

³ Så tror Peterson kan vara möjligt (*a. a.*, s. 159, not 2).

⁴ *A. a.*, s. 75.

Man kan således hålla för troligt, att *Judas Redivivus* uppförts under synnerligen torftiga sceniska förhållanden. Detta antagande ger stor frihet åt övriga topografiska antydningar.

Vi kunna betrakta Jacob Rondeletius som en i åtskilliga avseenden självständig författare. Då hans egen insats huvudsakligen ligger i utvikningar från den samtida folkbokens berättelse samt i lokala och aktuella anspelningar, har den eventuella förekomsten av ett medeltida drama om den unge Judas inte någon betydelse härvidlag. Skolmästarens förmåga som moralist och sedeskildrare är efter de mått vi här ha att använda icke att förakta. Som didaktiker är han personlig; hans pedagogiska iver kommer mera från hjärtat än från Terentius. Hans blick är öppen för den verklighet, som omger honom, och han förstår att skänka publiken dess lystmäte av grovheter och moral. Styckets brister äro påtagliga, men författaren har dock till en viss grad velat och lyckats utveckla det folkboksstoff han bearbetat till en berättelse om levande människor. Kännedomen om tidens dramatiska repertoar har givit honom inte bara direkta impulser utan också den allmänna bakgrund, ur vilken idén till ett drama framgått. Uppsala-tiden har därvid varit särskilt betydelsefull. Dramat är skrivet av en ung entusiast med färska intryck från Rudbeckius', Messenius' och troligen komedianternas estrader.
